

DRUGI DAR NILU
CZYLI O MNICHACH I KLASZTORACH
W PÓŻNOANTYCZNYM EGIPCIE

źródła monastyczne **monografie 3**

Redakcja naukowa:

Michał Tomasz Gronowski OSB

Szymon Hiżycki OSB

EWA WIPSZYCKA

DRUGI DAR NILU
CZYLI O MNICHACH I KLASZTORACH
W PÓŻNOANTYCZNYM EGIPCIE

TYNIEC

WYDAWNICTWO BENEDYKTYNÓW

Redakcja:
SZYMON HIŻYCKI OSB

Korekta:
ELŻBIETA WIATER
GRZEGORZ HAWRYŁECZKO OSB

Opracowanie graficzne i skład:
JAN NIEĆ

Imprimi potest: Opactwo Benedyktynów
L.dz. 96/2013, Tyniec, dnia 6.06.2013
o. Konrad Małys OSB, przeor administrator

ISBN 978-83-7354-518-2

Wydanie pierwsze – Kraków 2014

© Copyright by TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów
ul. Benedyktyńska 37, 30–398 Kraków
tel.: +48 (12) 688–52–90
tel./fax: +48 (12) 688–52–91
e-mail: zamowienia@tyniec.com.pl
www.tyniec.com.pl

Ilość arkuszy: 24,7

Druk i oprawa:
TYNIEC Wydawnictwo Benedyktynów
druk@tyniec.com.pl

Spis treści

Skróty	9
Od redakcji	13
Jak powstała ta książka?	15
Egipt – ojczyzna mnichów	21
Obraz kraju.	21
Pustynia	25
Aleksandria.	26
Mieszkańcy.	27
Kościół	28
Narodziny monastycyzmu	29
Powstanie pisma i literatury koptyjskiej	34
Asceci a kontrowersje doktrynalne	37
Co dalej z ruchem monastycznym w Egipcie?.	38
Egipt pod arabskim panowaniem	39
Bibliografia	41
<i>Vita Antonii (Żywot Antoniego)</i>	43
Wstęp	43
Tradycja rękopiśmienna VA	46
Spór o autorstwo VA	49
Czas powstania VA.	52
Okoliczności powstania VA. Jej odbiorcy	54
Źródła wiedzy autora VA	56
Czy Antoni potrafił czytać i pisać? Czy znał język grecki?	66
Listy Antoniego	68
Kultura teologiczna Antoniego	74
Nawrócenie Antoniego na życie ascetyczne.	75
Zachowanie Antoniego w czasie prześladowań. Analiza VA 46	87
Korespondencja między Antonim a cesarzami	93
Interwencje u władz i wielkich tego świata	97
Stosunek Antoniego do kleru	102
Stosunek Antoniego do arian i melicjan	106
Ostatnie dni Antoniego	108
Lektura VA z mapą.	113
Bibliografia	121

<i>Historia monachorum in Aegypto (Historia mnichów w Egipcie)</i>	125
Grecki oryginał	125
Rufin i jego nowe łacińskie dzieło	135
Bibliografia	149
<i>Historia Lausiaca (Opowiadania dla Lausosa Palladiusza)</i>	153
Życiorys Palladiusza	154
Tytuł dzieła i historia tekstu	157
Struktura dzieła i jego styl	159
Źródła wiedzy Palladiusza	163
Obraz świata egipskich mnichów w HL	164
Mistrz Palladiusza: Ewagriusz Pontyjski i jego doktryna ascezy	167
Poglądy Palladiusza na ascezę	180
Dalsze losy dzieła Palladiusza	185
Bibliografia	186
Jan Kasjan, <i>Instituta (Reguły)</i> i <i>Collationes Patrum (Rozmowy z Ojcami)</i>	189
Bibliografia	193
<i>Apoftegmaty</i>	195
Bibliografia	199
Żywoty i dzieła pierwszych przeorów kongregacji pachomiańskiej	203
Dossier pachomiańskie	203
Świat ascezy pachomiańskiej	207
Bibliografia	211
Szenute: Dzieła i <i>Żywot</i>	215
Bibliografia	221
Rozważania metodyczne: jak rozdzielić rzeczywistość literacką od rzeczywistości „rzeczywistej”	223
O wartości papirusów i archeologii monastycznej	223
Różne rzeczywistości	223
Papirusy	226
Archiwum melicjańskie opublikowane przez H. I. Bella w <i>P. Jews</i>	228
Archiwum Nepherosa	229
Archiwum Apa Joannesa, rekluza z Lykopolis	230
Archiwum mnichów z Labla	230
Archiwum wspólnoty monastycznej z Wadi Sarga (Tebaida)	231
Archiwum Deir el-Balaizah (Tebaida)	231
Archiwa monastyczne z Teb Zachodnich	232

Archiwum tekstów z laury Epiphanosia	232
Archiwum mnicha Frangeo	233
Zabytki archeologiczne	233
Bibliografia	236
Stan mnichów. Próba portretu.	237
Jak zostawało się mnichem	238
Pochodzenie społeczne mnichów	249
Piśmienność egipskich mnichów.	253
Hierarchiczny porządek monastycznego świata	256
Mnisi wśród mnichów	259
Ruchliwość mnichów	262
Uwaga bibliograficzna.	269
Ascetyzm kobiecy	271
Wstęp	271
Klasztory podwójne	274
Klasztory kobiece samodzielne	286
Asceza domowa	288
Ascetyzm kobiecy w świetle apoftegmatów	293
Mniszki na pustyni?	298
Informacje o mniszkach w dokumentach papirusowych	305
ANEKS: Apoftegmaty umieszczone w <i>Gerontikonie</i> pod imionami Teodory, Sary i Synkletyki	308
Bibliografia	316
Członkowie kleru w ośrodkach monastycznych	319
Pustynia i mnisi. Zagrożenia pustynnych wspólnot monastycznych	333
Co w mniszych celach nadawało się do rabunku?	333
Zagrożenie z pustyni. Sytuacja u schyłku starożytności	336
Ataki Mazyków	338
Ataki Blemmiów.	342
Mnisi i Saraceni	349
Zachowania barbarzyńców	351
Obrona ze strony mnichów: wieże i mury	351
Interwencje władz	355
Najazdy barbarzyńców na Egipt. Chronologia wydarzeń	359
Mnisza gospodarka	361
Zasoby wspólnot monastycznych	361
Uprawa ziemi	366

Rzemiosło we wspólnotach monastycznych	370
Ludzie świeccy pracujący w klasztorze	374
Transport	375
Statki	376
Ludzie świeccy żyjący na stałe w klasztorach	377
Mnisi w relacjach ekonomicznych ze światem.	380
Podatki	380
Cele (Kellia) – życie codzienne w eremach i laurach	389
Jak pojechałam do Cel	389
Charakterystyka Cel	391
Model badań nad ekonomiką Cel	395
Mnich powinien pracować	397
Plecionkarstwo	399
Tkactwo	401
Kopiowanie rękopisów	403
Inne zawody rzemieślnicze	405
Relacje ekonomiczne ze światem.	407
Praca przy żniwach	408
Bilans ekonomiczny mnicha	409
Dary i anty-dary.	412
Służący w eremach	417
Liczby mnichów w klasztorach	421
Nitria, Cele, Sketis, Ferme	424
Aleksandria i najbliższe okolice	429
Liczba mnichów w okolicach Antinoe	432
Liczebność wspólnoty pachomiańskiej w IV w.	433
Liczebność kongregacji Szenutego za jego życia	439
Liczby odnoszące się do konkretnych klasztorów	441
Klasztor Apa Apollo (Bawit?)	442
Kalamun i Naqlun	444
Uwagi końcowe	446
Zakończenie. Mnisi w Kościele	447
Bibliografia prac prof. Ewy Wipszyckiej	453
Indeks rzeczowo-geograficzny	483
Indeks badaczy współczesnych	501

Skróty

ABoll	„Analecta Bollandiana”, Bruxelles 1882–
ANWR	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, Berlin 1972–
BIFAO	„Le Bulletin de l’Institut français d’archéologie orientale”, Le Caire 1901–
CE	<i>The Coptic Encyclopedia</i> , ed. A.S. ATIYA, New York 1991.
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Louvain 1903 –
CSCO/ Copt	seria autorów koptyjskich w CSCO
C.Th.	<i>Kodeks Teodozjusza</i>
EWAGRIUSZ HE	EWAGRIUSZ SCHOLASTYK, <i>Historia Kościoła</i> , przekł. S. KAZIKOWSKI, Warszawa 1990.
Euzebiusz, HE	EUZEBIUSZ Z CEZAREI, <i>Historia kościelna. O męczennikach palestyńskich</i> , przekł. A. LISIECKI, Kraków 1993 ² .
HMG	<i>Historia mnichów w Egipcie</i> , wersja grecka, przekł. E. DĄBROWSKA, ŻrMon 42, Kraków 2011 ² , s. 53–146.
HML	<i>Historia mnichów w Egipcie</i> , wersja łacińska, przekł. E. DĄBROWSKA, ŻrMon 42, Kraków 2011 ² , s. 147–274.
HL	<i>Historia Lausiaca. Opowiadania dla Lausosa</i> , przekł. S. KALINKOWSKI, ŻrMon 12, Krakow 1996.
JECS	„Journal of Early Christian Studies”, 1993–
JJP	„Journal of Juristic Papyrology”, Nowy Jork 1946–1948, Warszawa 1948–
OCA	Orientalia Christiana Analecta, Roma 1935–
PG	J.P. MIGNE, <i>Patrologiae cursus completus. Series graeca</i> , Parisiis 1857–1866.
PSP	Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy, Warszawa 1969–
RB	„Revue Bénédictine”, Maredsous 1884–

- RegBen ŚW. BENEDYKT, *Reguła*, ŚW. GRZEGORZ WIELKI, *Dialogi. Księga druga*, przekł. A. ŚWIDERKÓWNA, Kraków 1997²; podajemy nr rozdz. *Reguły* i nr wiersza.
- RHE „Revue d’histoire ecclésiastique”, Louvain 1900–
- RAM „Revue ascétique et mystique” Toulouse 1920–
- Rufin, HE RUFINUS, *Historia ecclesiastica*, [w:] *Eusebius Werke* (sic!), t. 2, GCS, ed. TH. MOMMSEN, Lipsk 1908, s.
- SCh *Sources Chrétiennes*, Paris 1941–
- SEA *Studia Ephemeridis Augustinianum*, Roma 1967–
- Sozomenos, HE HIERMIASZ SOZOMEN, *Historia Kościoła*, przekł. S. KAZIKOWSKI, Warszawa 1989.
- SpOr *Spiritualité orientale*, Les éditions de l’abbaye de Bellefontaine 1966–
- StAns *Studia Anselmiana*, Roma
- StPatr *Studia Patristica. Papers Presented to the International Conference on Patristic Studies*, vol. 1–14, Berlin 1957–1984, vol. 15–, Leuven 1984–
- SWP M. STAROWIEYSKI, J.M. SZYMUSIAK, *Słownik wczesnochrześcijańskich pisarzy*, Warszawa 1971.
- TIMM S. TIMM, *Das christlich-koptische Ägypten in arabischer Zeit*, t. 1–6, Wiesbaden 1982–1992.
- TM *Z Tradycji Mniszej*, Kraków–Tyniec 1991–
- VigChr „Vigiliae Christianae”, Amsterdam–Leiden 1947–
- ŹrMon *Źródła Monastyczne*, Kraków–Tyniec 1993–
- ŹrMon 4 *Apoftegmaty Ojcow Pustyni*, t. 1, *Gerontikon. Księga Starcow*, przekł. M. BORKOWSKA, wstęp E. MAKOWIECKA, E. WIPSZYCKA, ks. M. STAROWIEYSKI, red. ks. M. Starowieyski, 2007³.
- ŹrMon 7 TEODORET Z CYRU, *Dzieje miłości Bożej*, przekł. K. AUGUSTYNIAK, Kraków 2007².
- ŹrMon 8 *Pisma o św. Marcinie z Tours*, przekł. P.J. NOWAK, ŹrMon 8, Kraków 1995.
- ŹrMon 10 ŚW. HIERONIM, *Żywoty mnichów Pawła, Hilariona i Malchusa*, przekł. B. DEGÓRSKI, ŹrMon 10, Kraków 1995.

- ŹrMon 11 *Pachomiana Latina*, przekł. A. BOBER, W. MILISZKIEWICZ, M. STAROWIEYSKI, ŹrMon 11, Kraków 1996.
- ŹrMon 12 PALLADIUSZ, *Opowiadania dla Lausosa (Historia Lausiaca)*, przekł. S. KALINOWSKI, Kraków 1996.
- ŹrMon 28 JAN KASJAN, *Rozmowy z Ojcami*, t. 1, przekł. A. NOCOŃ, ŹrMon 28, Kraków 2002.
- ŹrMon 36 EWAGRIUSZ Z PONTU, *Pisma ascetyczne*, t. 2, red. L. NIEŚCIOR, Kraków 2008².
- ŹrMon 42 *Historia mnichów w Egipcie*, wersja grecka, przekł. E. DĄBROWSKA, ŹrMon 42, Kraków 2011².
- ŹrMon 60 *Żywoty mnichów palestyńskich*, przekł. E. DĄBROWSKA, ŹrMon 60, Kraków 2011.
- ŹrMon 65 *Pachomiana graeca*, przekł. E. DĄBROWSKA, wstęp i oprac. E. WIPSZYCKA, Kraków 2013.
- ŹMT *Źródła Myśli Teologicznej*, Kraków 1996–

Od redakcji

Herodot stwierdził kiedyś, opisując mechanizmy wylewu Nilu, że Egipt jest darem tej Świętej Rzeki. Jak wiele zawdzięczamy, także i dziś, cywilizacji kraju faraonów, każdy wie już od szkolnych lat. Jednak może zwłaszcza dzisiaj warto przypomnieć, że nad Nilem narodziła się szczególna forma życia, która w znaczącym stopniu zaważyła nad kształtem obecnego świata. Mamy na myśli życie mnisze, ów drugi, obok samego Egiptu, dar Nilu. Święta Rzeka zawsze powracała spokojnie do swego koryta. Monastycyzm okazał się jednak siłą o wiele większą i nie mniej żywotną: wylewając się poza Egipt dotarł na krańce ówczesnego świata, a z czasem, gdy sam świat się powiększał, docierał także na jego nowe obszary. O żywotności egipskich ideałów mniszych świadczy przede wszystkim różnorodność ich interpretacji, popularność, która przez wieki nie słabła, ale na przekór różnym zawirowaniom historii nasilała się i żyła własnym życiem. Nie zmienia to jednak faktu, że kolejni reformatorzy wracali do Egiptu, który, o dziwo!, był dla nich niczym Ziemia Obiecana.

Książka profesor Ewy Wipszyckiej jest obecnie najbardziej kompetentnym polskim wprowadzeniem do studium nad mnichami egipskimi doby późnego antyku. Publikacja składa się z dwóch części. Pierwsza poświęcona jest krytycznemu omówieniu wielkich tekstów literackich (*Żywotowi Antoniego, Żywotom Pachomiusza, apoftegmatom i in.*). Druga zajmuje się szeroką prezentacją problematyki „mniszego świata”: kwestią święceń, liczebności wspólnot, omówieniem zagrożeń czyhających na braci czy też ascetyzmem kobiecym. Ważnym interludium między obiema częściami jest studium *Rozważania metodyczne: jak rozdzielić rzeczywistość literacką od rzeczywistości „rzeczywistej”. O wartości papirusów i archeologii monastycznej*. Ufamy, że zwrócenie uwagi na rolę papirusów i archeologii zainspiruje do dalszych badań nie tylko nad codziennością

mnichów egipskich, ale także pomoże w szerszym spojrzeniu na wielkie teksty hagiograficzne i życie duchowe naszych bohaterów.

Szczególnym rodzajem aneksu jest pierwsza bibliografia prac Pani Profesor. Wrażenie robi nie tylko liczba pozycji, ale także rozmach tematyczny – mamy do czynienia nie tylko z obszernymi pozycjami monograficznymi, studiami źródłoznawczymi czy podręcznikami szkolnymi i akademickimi, ale także z szeroką gamą recenzji wydawniczych i tekstów popularyzujących niełatwe zagadnienia historii starożytnej. Niech ten instrument służy wszystkim, którzy poszukują rzetelnych tekstów naukowych poruszających różne aspekty badań nad antykiem.

Do prezentowanej książki sięgnie zatem z dużym pożytkiem każdy Czytelnik zainteresowany mnichami: teolog i historyk, filolog jak i człowiek ciekawy świata; tych wszystkich odbiorców łączy przecież, przebijająca z każdego zdania niniejszej publikacji, fascynacja ludźmi, którzy, jak św. Antoni Wielki, „porzucali swoje dobra i wpisywali się do państwa w niebie” (VA 14).

Autorka jest związana z wydawnictwem TYNIEC od samego początku jego istnienia. Benedyktyni tynieccy zawsze mogli liczyć na pomoc Pani Profesor w różnych inicjatywach, które próbowali podejmować. Owoce współpracy są nie tylko tomy opracowane przez Panią Profesor, lecz także recenzje wydawnicze dla kolejnych publikacji czy niezliczone konsultacje podejmowane przy okazji przeróżnych prac redakcyjnych dotyczących starożytności. Dziękując Autorce za zaufanie i życzliwość chcemy wyrazić nadzieję, że efekty tego współdziałania będą służyć polskiemu Czytelnikowi przez długie lata i inspirować kolejne projekty i lektury.

Jak powstała ta książka?

Pierwsza część odpowiedzi na to pytanie jest prosta: ze studiów napisanych w różnych latach, bynajmniej nie w tej kolejności, w jakiej znajdują się teraz w książce. Powstawały one najczęściej „na zamówienie”, jako referaty na konferencje naukowe, wstępy do wydań autorów monastycznych. Były przeznaczone dla różnych publikacji i czasopism naukowych; wszystkie w jakimś momencie zostały przełożone i wydane po francusku lub angielsku. Owe teksty posłużyły mi, gdy zdecydowałam się na napisanie uczonej książki traktującej o monastycyzmie w możliwie jak najszerszy sposób, gdzie znalazłaby się charakterystyka środowiska gospodarczego i społecznego, w którym bytowali mnisi, szczegółowy opis typów wspólnot, ich wewnętrznej organizacji, architektury klasztorów, mniszkiej mentalności¹. Takiego dzieła nie było w literaturze światowej, co musi zdumiewać, gdyż rozmaite szczegółowe prace o monastycyzmie, pisane w różnych środowiskach, są bardzo liczne. Być może źródeł, które autor musi brać pod uwagę, jest zbyt wiele, a może nikomu nie chciało się pracować nad jednym dziełem przez ponad ćwierć wieku. Książka wydana po francusku została przyjęta przez moich kolegów na świecie z pełną zdumienia życzliwością. Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej przyznała mi za nią swą prestiżową nagrodę.

Kiedy benedyktyni tynieccy zaproponowali mi druk jej polskiego odpowiednika, byłam, nie ukrywam, bardzo szczęśliwa. Dobrze wiedziałam, że w języku polskim brakuje dzieła, które łączyłoby schemat informacyjny z ambicjami syntezy. Należało skorzystać z okazji. Nie po to jednak, aby wyłącznie sklejać istniejące po polsku artykuły lub przekładać francuską wersję. Zabrałam się do ich sprawdzania i poprawiania, a nade

---

¹ *Moines et communautés monastiques en Égypte (IVe–VIIIe siècles)*, The Journal of Juristic Papyrology Supplement 11, Varsovie 2009.

wszystko do pisania nowych tekstów. Praca nad tyniecką książką pochłonięła mnie przez długie miesiące i dostarczyła wiele satysfakcji. Przyznam, że uwielbiam poprawianie i przerabianie własnych tekstów, szlifowanie stylu, dodawanie nowych wiadomości, precyzowanie opinii. Książka, która w wyniku tego wysiłku powstała, jest czymś innym niż opasły tom francuski. Jest czymś innym przede wszystkim dlatego, że mogłam wprowadzić informacje zaczerpnięte z nowych źródeł, które czasami obalały moje hipotezy, najczęściej szczęśliwie wzbogacały wywody. Egipt jest bowiem ciągle tym cudownym krajem, który nieustannie ma coś nowego do zaoferowania badaczom: nowe rękopisy z nieznanymi (lub źle znanymi) utworami literackimi, dokumenty na papirusie i ostrakony, odnalezione w miejscach, gdzie żyły niegdyś wspólnoty monastyczne, pozostałości archeologiczne w postaci eremów i ich wyposażenia. Nigdzie zasób nowych źródeł nie rośnie w takim tempie. Kiedy oddawałam do druku francuską książkę, nie mogąc dłużej nad nią pracować, gdyż ryzykowałam utratę grantu na publikację, od razu siadłam do przygotowywania następnego studium, w które wepchnęłam nowe dane i nowe pomysły interpretacyjne². Liczy ono niemal sto stron gęstego tekstu, a już dziś ściskam zęby z gniewu na siebie, gdyż pominęłam w artykule to i owo. Kolejne nowe pomysły trafiły do następnego studium.

To, co oddaję czytelnikom, jest książką, a nie zbiorem studiów. Klucza do niej, poza spisem rozdziałów, należy szukać w indeksie rzeczowym, na sporządzenie którego poświęciłam sporo czasu, starając się kierować za jego pośrednictwem poszukiwaniami czytelnika.

Teksty literackie (zwłaszcza coś, co nazwałam „wielkimi tekstami monastycznymi”) przytaczam w przekładach tynieckich Źródeł Monastycznych, nie będę wobec tego powtarzać nazwisk tłumaczy po cytatach. Tam, gdzie nie miałam wsparcia w postaci tych tłumaczeń, umieszczałam własne tłumaczenia lub parafrazy.

Staralam się z maksymalną starannością dostarczyć czytelnikowi informacje o źródłach, którymi się posługiwałam. Gdy w grę wchodziły

---

² *Ressources and Economic Activities of the Egyptian Monastic Communities (4th–8th Century)*, JJP 41 (2011) s. 159–263.

„wielkie teksty monastyczne” podawałam zawsze miejsce w dziele: księgę, paragraf, stronę. W bibliografiach znajdują się informacje o wydaniach i przekładach. Teksty literackie mniejsze, cytowane z rzadka, lub w ogóle tylko raz jeden, są wskazane w przypisach, podobnie tamże umieszczałam powołanie na źródła dokumentowe. Proszę pamiętać, że sigle tekstów na papirusach, ostrakonach, tabliczkach i inskrypcjach są zestawione w internecie pod adresem: <http://scriptorium.lib.duke.edu/papyrus/texts/clist.html> (Checklist of Editions of Greek, Latin, Demotic and Coptic Papyri, Ostraca and Tablettes). Co się tyczy prac wczorajszych i dzisiejszych badaczy monastycyzmu, w bibliografiach po rozdziałach sygnalizowałam te, które mogą być przydatne, zazwyczaj dodawałam kilka słów oceny. Staralam się nie mnożyć przypisów ani tytułów w wykazach książek. Gdy podawałam informacje ogólnie dostępne w monografiach i encyklopediach (tych na papierze i tych w internecie), nie wprowadzałam powołań na nie. W wielu sprawach czułam się wolna od obowiązku dokumentowania twierdzeń, gdyż wynikały one z moich własnych badań. I tak w rozdziale *Egipt – ojczyzna mnichów* opis geograficzny wykorzystuje moje obserwacje w toku licznych podróży do Egiptu, uzupełnionych relacjami podróżników pozwalających sięgnąć głębiej niż dzień dzisiejszy. Są też w tej książce takie studia, w których po raz pierwszy stawiałam źródłom pytania nieobecne w poprzednich pracach badawczych (myślę tu o rozdziale na temat duchownych w klasztorach; to, co na ten temat pisano przede mną, było jednostronne i pośpieszne, a wnioski z takich rozważań okazały się nietrafne).

Martwi mnie to, że za mało mówię tutaj o archeologii, o wynikach badań na różnych monastycznych stanowiskach, próbach ich interpretacji. Nie mogę podejmować tej problematyki, nie będąc w stanie zamieścić w tym tomie dokumentacji: map, planów, zdjęć czarno-białych i kolorowych. Inaczej książka musiałaby być gruba i bardzo droga. Trudno. Tam, gdzie to było możliwe, odwoływałam się do wyników wykopalisk przynajmniej przy pomocy słów.

